

КЕЛИШИК ШАКЛЛАРИНИНГ ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Насиба Махмудовна УСМАНОВА

Катта ўқитувчи

Самарқанд давлат архитектура

ва қурилиш университети

Самарқанд, Ўзбекистон

rahmatova1867@mail.ru

Аннотация

Мақолада келишиклар тизимидаги материални тақдим этишда индуктив усулига мос келадиган мавҳум ва график визуализация ёрдамида грамматика жихатидан таҳлил қилиш таклиф этилади. Ҳар бир келишикнинг ўзига хос маъно ва синтактик вазифага эга бўлганилиги, бошқа сўзлар билан бирикиши жихатидан ҳам фарқланишлари таҳлил этилган. Келишик шаклидаги сўзларнинг бошқа сўзлар билан алоқаси мисоллар орқали кўрсатиб ўтилган.

Таянч сўзлар: келишиклар тизими, лексик маъно, грамматик маъно, от, сифатловчи, аникловчи, ўлчам, миқдор.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА И ЗАДАЧИ ПАДЕЖНЫХ ФОРМ

Насиба Махмудовна УСМАНОВА

Старший преподаватель

Самаркандский государственный

архитектурно строительный университет

Самарканд, Узбекистан

rahmatova1867@mail.ru

Аннотация

В статье предлагается объяснение с точки зрения грамматики с помощью абстрактно-графической визуализации, что соответствует индуктивному анализу изложения материала в системе падежей. Анализируется, что каждый падеж имеет свое значение и синтаксическую функцию, а также различается по способу сочетания с другими словами. Связь слов в форме падежа с другими словами показана на примерах.

Ключевые слова: система падежей, лексическое значение, грамматическое значение, существительное, прилагательное, определение, размер, количество.

Ўзбек тили халқимизнинг кўп асрлик маданий, илмий-маърифий ва бадий тафаккури, интеллектуал салоҳиятининг ёрқин ва бебаҳо маҳсули сифатида жаҳондаги бой ва қадимий тиллардан саналади. Бугун Ўзбекистонимиз “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган бош гоё асосида тараққиётнинг янги босқичига кўтарилмоқда. Мамлакатимизда

амалга оширилаётган кенг қўламли ислоҳотлар жараёнида давлат тилининг ҳаётимиздаги ўрни ва нуфузи тобора ошиб бормоқда [1].

Келишиклар гапда отнинг ёки отлашган сўзнинг феълга, баъзан бошқа сўз туркумига муносабатини ифодаладиган формалардир. Эски ўзбек тилида ҳозирги ўзбек тилидагидек, 6 та келишик шакли сақланган. Туркий тиллар тараққиётининг қадимги давлари учун характерли бўлган восита келишиги шакли XIII-XIV асрларга оид ёзма ёдгорликларда ҳам маълум даражада қўлланган. XV аср ва ундан кейинги давларда восита келишигининг қўлланиши анча чегараланган бўлиб, ўзининг грамматик хусусиятини йўқотган ва келишик категорияси сифатида истеъмолдан чиққан. Шу даврдан бошлаб восита келишиги шаклида қўлланган сўзлар равиш категориясига ўтган ёки ўтиш жараёнида бўлиб, пайт, ҳолат каби маъноларни ифодалашга хизмат қилади.

Сўз формаси (шакли) – лексик маъно, грамматик маъно ва уни ифодалаш усуллари йиғиндиси. Келишик қўшимчаларининг белгили-белгисиз қўлланиши келишикнинг қўшимчага эга бўлганлигини (аслида ўтган асрнинг йигирманчи йилларида «белги» термини «қўшимча» маъносини англатган) ёки эга бўлмаганлигини билдиради [7].

От ёки отлашган сўзларнинг бошқа сўзлар билан боғлайдиган шакллар келишик категорияси дейилади. Келишиклар гапда сўзларни ўзаро боғлаганлиги учун муносабат шакли (синтактик шакли) дейилади. Отларнинг келишик қўшимчаларини олиб ўзгариши турланишдир.

Ўзбек тилида келишиклар 6 та.

1. Бош келишик. 2. Қаратқич келишиги – нинг. 3. Тушум келишиги – ни. 4. Жўналиш келишиги - га (-ка, -қа). 5. Ўрин-пайт келишиги – да. 6. Чиқиш келишиги - дан.

Бош келишикнинг қўшимчаси бўлмаганлиги учун у тўғри келишик қолганлари эса воситали келишиқдир. Ҳар бир келишик ўзига хос маъно ва синтактик вазифага эга бўлганидек, бошқа сўзлар билан бирикиши жиҳатидан

ҳам фарқланади. Келишик шаклидаги сўзларнинг бошқа сўзлар билан алоқаси қуйидагича:

1. Қаратқич ва бош келишигидаги сўз от билан отни боғлайди:

мактабнинг боғи, Рустамнинг укаси, китобнинг варағи, олтин куз, чўян печ, барқут фасл.

2. Бош, тушум, жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги сўзлар от билан феълни боғлайди: иш бошланди, хатни ёзди, дарсга борди, уйда ётибди, магазиндан олдим.

3. Келишик шаклидаги сўзлар от ва феълдан бошқа туркумдаги сўзларга ҳам боғланади: сифатга (шакардан ширин), сонга (болалардан бири), равишга (шамолдан тез) каби.

Бош келишикдаги от шахс, нарс-ҳодисанинг номини билдириб, гапда асосан эга бўлиб келади: *Мирза Улугбек қўлларини шогирдининг елкасига қўйди* (Одил Ёқубов.). Кесим вазифасида келади: Бағринг толе нурига тўлсин, Она юртим, мунис маконим (Эркин Воҳидов.). Ундалма: – Болам! – деди шайх яна боягидай мулойим товушда (Одил Ёқубов.). Сифатловчи аниқловчи: Йўловчилар катта тош йўлга етдилар (Шароф Рашидов). Бундан ташқари бош келишикдаги сўз кўмакчилар билан боғланиб тўлдирувчи: Икромжон болалик излари тушган йўллардан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига қайтди (Саид Аҳмад.). Ҳол: Низомжон унинг кўзларига ғазаб билан тикилди-да, кўчага отилди (Саид Аҳмад.). вазифаларида келади.

Қаратқич келишиги предметнинг шу келишикдаги отдан англашилган предметга қарашлилигини ёки хослигини ифодалайди. -нинг қўшимчаси билан шаклланади. Қаратқич келишигидаги от эгалик қўшимчасини олган сўз билан боғланади. Бунда қаратқич келишиги қўшимчали сўз қаратқич, эгалик қўшимчасини олган сўз эса қаралмиш дейилади: мактабнинг боғи, уйнинг тўри.

Қаратқич келишигининг қўшимчаси шеърӣ асарларда -н шаклида ҳам келади: -им шаклида қўлланилгани ҳам учрайди: Ўзбекистон ватаним маним (Абдулла Орипов.) [3].

Қаратқич келишиги шакл жиҳатидан икки хил: белгили ва белгисиз.

-нинг қўшимчаси қўлланилса белгили қаратқич бўлиб, аниқ қарашлилиқ маъносини ифодалайди: *укамнинг китоби*.

Келишиқ қўшимчаси қўлланилмаса, белгисиз қаратқич келишиги дейилади: она меҳри, мактаб боғи, ватан ишқи каби. Белгисиз қаратқич келишидаги сўз ўзи боғланган сўз билан грамматик жиҳатдан шундай бирикадики, уларнинг орасига бошқа сўз киритиб бўлмайди. Масалан, мактаб боғи.

Қаратқич келишиги куйидаги ҳолларда белгили қўлланади.

1. Шу келишиқдаги сўз шахс отлари бўлганда: ўқитувчининг гапи, опамнинг китоби.

2. Бутуннинг қисми ифодаланса: тоғнинг тоши, узукнинг кўзи.

3. Қаратқич билан қаралмиш орасида келиб чиқиш жиҳатдан алоқа бўлса: онанинг боласи, Фотиманинг акаси.

4. Қаратқич ва қаралмиш орасида бошқа сўзлар келганда: укамнинг яқин ўртоғи, тоғнинг баланд жойи.

5. Қаратқич келишигидаги сўз кўплиқда қўлланса: уйларнинг катталиги, боғларнинг файзи каби.

Қаратқич келишиги куйидаги ҳолларда белгисиз қўлланилади:

1. Қаратқич мавҳум отлар билан ифодаланса: илм аҳли, севинч ёши, дил амри.

2. Қаралмиш пайт, ой, кун, фасл маъносини билдирса: тонг чоғи, ёз пайти, май ойи, баҳор фасли.

Қаратқич келишидаги сўз гапда қаратқичли аниқловчи вазифасида келади.

Тушум келишиги шу келишиқдан англашилган иш-ҳаракатни ўзига олганликни билдиради. -ни қўшимчаси билан шаклланади. Болалар китобни ўқидилар. Шеърятда бу келишиқ қўшимчаси -н шаклида қўлланилади: Кўчатлар қоматин эслатгандек, Нафасин уфурар тонг отар ели [7].

Мумтоз шеърятда бу келишик қўшимчасининг -н шакли, учраса, оддий сўзлашувда -ти шаклида талаффуз этилади. Тушум келишиги ҳам икки шаклда: белгили ва белгисиз қўлланилади. -ни қўшимчаси ишлатилса белгили: болалар хатни ёзишди, -ни ишлатилмаса белгисиз: болалар хат ёзишди [3].

Тушум келишигининг белгисиз шакли фақат турдош отларга хос. Тушум келишигидаги сўз гапда тўлдирувчи (воситасиз) вазифасида келади.

Ўзбек тилида баъзи келишик қўшимчаларининг белгили-белгисиз қўлланилиши, бир-бири билан алмашилиш имконияти, айрим кўмакчилар билан маънодош ҳолатда қўлланилиши, айримларининг қисқарган шаклда қўлланилиши каби бир қатор хусусиятларига кўра турли услубий маъно нозикликларининг юзага чиқишига имконият беради. Масалан, тушум келишиги белгили қўлланганда, объектни таъкидлаш маъноси ифодаланади, белгисиз қўлланганда эса бу таъкид йўқолади. Қиёсланг: олмаларни терди – олмалар терди. Ёки бирикмада тушум келишиги қўлланганда, объектнинг бутунлиги назарда тутилганлиги, айтиш ўрнида чиқиш келишиги қўлланганда эса объектнинг бир қисмига эътибор қаратилганлиги англанилади. Олмани еди – олмадан еди. Ёки жўналиш келишигининг, учун кўмакчиси билан маънодошлиги асосида алмаштирилиши ҳам ифодада услубий фарқни юзага келтиради. Қиёсланг: онамга олдим – онам учун олдим. Қаратқич ва тушум келишиклари қўшимчалари бадий услубда, хусусан, шеърятда -н шакли қисқарган ҳола қўлланилиши ва матнда экспрессивлик, поэтик оҳанг бахш этиши мумкин. Масалан: Қаршимда ер шари сурати турар, Салмоғи Қуванинг анорича бор (А.Орипов). Денгиз ортин ёритди илк бор Берунийнинг ақл машъали (А.Орипов). Келишик қўшимчалари ўзи қўшилган сўзларни тобе боғлаш билан бирга йўналиш (Нодира шу йўл билан уйга кетди), ўрин маъносини (Нодира мактабга жойлашди), қисм, бўлак (Сувдан ичди), бутун (сувни ичди) каби услубий маъноларни ифодалайди [1].

Жўналиш келишиги иш ҳаракат йўналтирилган шахс ёки предметни англатиб, иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрни, пайти, сабаби, мақсадини билдиради.

-га (-ка, -қа) қўшимчалари орқали шаклланади: уйга, юракка, булоққа каби. Шеърятда бу келишик қўшимчаси -а шаклида қўлланилади: ўзима, сўзима. Ушбу шакл Хоразм шевасида ҳам мавжуд.

Жўналиш келишигидаги сўз қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Иш-ҳаракатни бажариш учун иштирок этган шахс ёки предметни билдириб, кимга, нимага сўроқларига жавоб бўлади. Гапда тўлдирувчи (воситали) вазифасини бажаради. Бу уйни қишлоқ кутубхонасига айлантирмоқчимиз (Одил Ёқубов).

2. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини англатиб, қаерга сўроғига жавоб бўлади, гапда ўрин ҳоли вазифасини бажаради: уйга, мактабга, кўчага, қишлоққа каби.

3. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, қачон сўроғига жавоб бўлади, гапда пайт ҳоли вазифасида келади: кузга, кечга, келаси йилга.

4. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини англатиб, нима мақсадда сўроғига жавоб бўлади, гапда мақсад ҳоли вазифасини бажаради: Китобни укамга олдим. Шаҳарга ўқишга келганман. Бу маънодаги жўналиш келишиги шакли ўрнида учун қўмакчисини қўллаш мумкин.

5. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдириб, нима сабабдан сўроғига жавоб бўлади, гапда сабаб ҳоли вазифасини бажаради: Сиз билан бормаганимга ачинаман.

Бу маънода ҳам келишик қўшимчаси учун қўмакчисига маънодошдир.

Жўналиш келишиги қўшимчаси ўрнида баъзан тушум келишиги қўшимчасини қўллаш мумкин: отга минди – отни минди.

Ўрин-пайт келишиги шахс ёки предмет турган ўринни иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдириб, кимда, нимада, қаерга, қачон сўроқларига жавоб бўлади. -да қўшимчаси билан шаклланади: акамда, машинада, уйда, пешинда каби.

Ўрин-пайт келишигидаги сўз қуйидаги маъноларни ифодалайди.

1. Иш-ҳаракатнинг бажарилиши учун объект бўлган предметни билдириб, нимада сўроғига жавоб бўлади, гапда тўлдирувчи вазифасини бажаради. Масалан, Болалар ўқишда ўртак бўлдилар.

2. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини билдириб, қаерда сўроғига жавоб бўлади, гапда ўрин ҳоли вазифасини бажаради. Болалар ўқув залида дарс тайёрлашмоқда эдилар.

3. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, қачон сўроғига жавоб бўлади, гапда пайт ҳоли вазифасини бажаради: ёшлиқда, пешинда, кузда каби.

Чиқиш келишиги иш-ҳаракатнинг бошланиш ўрнини, вақтини, сабабини, иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги воситани билдиради. -дан қўшимчаси билан шаклланади. Бу қўшимча мумтоз адабиёт ва шеваларда -дин, -тин, -тан, -нан шаклларида ҳам қўлланилади.

Чиқиш келишигидаги сўз қуйидаги синтактик вазифаларни бажаради.

1. Ҳаракат қаратилган шахс ёки предметни билдириб, кимдан, нимадан сўроқларига жавоб бўлади, гапда тўлдирувчи (воситали) вазифасини бажаради: акамдан, ердан, сувдан, меҳридан, шодлигидан.

2. Иш-ҳаракатнинг бошланиш ўрнини билдириб, қаердан сўроғига жавоб бўлади ва гапда ўрни ҳоли бўлиб келади: уйдан, ишдан, кўчадан.

3. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдириб, қачондан сўроғига жавоб бўлади, гапда пайт ҳоли вазифасини бажаради: ёшлиқдан, кечадан, бугундан каби.

4. Иш-ҳаракатнинг бажарилишига сабаб бўлган воситани англатиб, нима сабабдан сўроғига жавоб бўлади, гапда сабаб ҳоли вазифасида келади: қувончдан, келмаганликдан, хурсандлигидан каби. Чиқиш келишигидаги сўз предмет маъносини билдирса тўлдирувчи, ўрин, пайт, сабаб маъноларини англатса ҳол вазифасини бажаради. Келишик қўшимчалари баъзан бир-бирининг ўрнида қўлланилади.

Масалан, -ни, -га: сизни тушунмадим, сизга тушунмадим -ни,

-да: боғи айланмоқ, боғда айланмоқ. -ни,

-дан: узумни емоқ, узумдан емоқ. Шунингдек, келишиқ кўшимчалари ўрнида кўмақчилар ҳам қўлланилади. Масалан, сизга – сиз учун, шу йўлдан – шу йўл билан, телефонда – телефон орқали, ручкада ёзмақ – ручка билан ёзмақ, шунга – шунинг учун каби. Отнинг барча келишиқ шакллари синтактик муносабатни кўрсатади, яъни гапда бирор гап бўлаги бўла олади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент, 1996.
2. Зиндер Л.Р. Введение в языкознание. – Москва, 1987.
3. Кучкортоева Р. «Тилшуносликка кириш» курсидан машқлар. – Тошкент, 1989.
4. Кодухов В. Н. Введение в языкознание. – Москва, 1987
5. Лапыгин М.А. Вариантные формы родительного падежа единственного и множественного числа существительных в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. Наук. – Елец, 2002. – 20 с.
6. Ненков Г.Л. Функционирование родительного падежа в значении субъекта и объекта при отрицании и в предметно-количественных сочетаниях: автореф. дис. ... канд. филол. Наук. – Воронеж, 1992. – 20 с.
7. Содиков А.С., Абдуазизов А.А., Ирискулов М.Т. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1981.
8. Яковсон Р.О. К общему учению о падеже // Избранные работы. – Москва: Прогресс, 1985. – С. 133-11.